

III. ARTYKUŁY RECENZYJNE

ADAM LITYŃSKI

Wyższa Szkoła Humanitas w Sosnowcu

e-mail: adamlityn@interia.pl

ORCID: 0000-0003-0899-9130

DOI: 10.14746/cph.2023.1.12

Ukraina a Rosja na przełomie dziejów (1917)

Niedawno ukazała się praca Michała Sadłowskiego pt. *Między Mikołajem II a Leninem. Państwowość rosyjska i jej koncepcje w czasie rewolucji lutowej 1917 roku* (Kraków 2021, ss. 535). Ta obszerna monografia zajmuje się – jak podtytuł głosi – rozlicznymi zagadnieniami państwowości, ale nadto polityki rosyjskiej w ciągu zaledwie ośmiu miesięcy, kiedy białym imperium próbował kierować Rząd Tymczasowy, a upadek despotycznej i rządzącej „od zawsze” monarchii wyrzucił wszystko, co Rosja знаła. „Czy ktokolwiek mógłby próbować rządzić Rosją w 1917 roku bez wiary w cuda?”¹. Autor nader dokładnie przedstawił przebieg wydarzeń politycznych (konkurując z Richardem Pipesem), zaglądał za kulisy wydarzeń, a skrupulatna kwerenda źródłowa i znajomość nowej literatury rosyjskiej pozwoliły autorowi na ustalenie mnóstwa szczegółów nieznanych dotąd czytelnikowi polskiemu. Nie tylko abdykacja Mikołaja II i zniknięcie Romanowych ze sceny europejskiej, ale przede wszystkim koszarne klęski w Wielkiej Wojnie – to wszak pęknięcie (rozpad) ogromnego imperium, będącego więzieniem jakże wielu narodów, będącego także wielkim imperium kolonialnym: wszak tereny na wschód od Wołgi po cieśninę Beringa to nie Rosja, tylko kolonie rosyjskie. W tej sytuacji sprawy narodowe musiały wysunąć się na czoło problemów byłej Rosji carskiej, a przez te kilka miesięcy z najwyższym tru-

¹ To podobno idea księcia Lwowa. O. Figes, *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, tłum. B. Hrycak, Wrocław 2009, s. 377.

dem i w końcu nieskutecznie kierowanej przez Rząd Tymczasowy. Łatwo zauważyć, że wojny mocno wyznaczały zakrety dziejowe w historii Imperium Rosyjskiego².

Michał Sadłowski w swej monografii zgodnie z jej podtytułem koncentruje uwagę na programach ustrojowych głównych sił politycznych zwłaszcza okresu po 8 marca 1917 r. Sprawom narodowościowym autor poświęcił tylko jeden (jedenaście) z trzynastu rozdziałów i tylko 60 stron z prawie 500-stronicowego tekstu (nie wliczając w to bibliografii i indeksu nazwisk). A przecież trudno zaprzeczyć, że „W ciągu niecałego roku po abdykacji cara kwestia narodowa wysunęła się na czoło zagadnień rosyjskiej polityki”³. Za Michałem Hellerem warto też powtórzyć, że po rewolucji lutowej ruchy narodowe w byłym Imperium Rosyjskim narastały z niespodziewaną szybkością⁴.

Wśród spraw narodowych Sadłowski najwięcej miejsca poświęcił sprawie ukraińskiej (15 stron), co nie dziwi, ponieważ był to zbiór najbardziej skomplikowanych problemów. Spróbuję nieco te problemy rozwinąć. Nie ma tu miejsca, by podobnie poszerzać zawile problemy innych narodów w Rosji. Pominę je przeto, gdyż niedawno omówiłem je w książce *Między „białym” a „czerwonym” imperium. Rzecz o narodach w Rosji 1917–1922* (Sosnowiec 2018).

Zgadzam się z cytowanym jako motto książki Sadłowskiego zdaniem Aleksandra Aleksandrowicza Kizevettera, myśliciela i historyka rosyjskiego z przełomu wieków (1866–1933), przewodniczącego Rosyjskiego Towarzystwa Historycznego, że rewolucję można przewidzieć.

Reakcyjne były rządy Aleksandra III (1881–1894) i Mikołaja II (1894–1917), ostatnich cesarzy Rosji. Na lata panowania Aleksandra III przypada najostrzejszy kurs rusyfikacyjny, który poznali zwłaszcza Polacy, ale także Finowie i inne narodowości. Ciężkie czasy nastały dla ludności żydowskiej: pogromy i stałe pogarszanie przepisów o tzw. strefie osiedlenia⁵. Znacznie zaostrzono cenzurę. Samodzierża-

² Co do Rosji, to sięgając wstecz, zauważmy, że do XX wieku włącznie kamienie milowe na jej drodze przypadają ze względu na dokładność co sto lat: w 1612/13 r. po wojnie z interwencją polską początek dynastii Romanowów, zwycięstwo pod Poltawą (1709 r., pokój nysztadzki 1721 r.) z jego dalszymi skutkami i nowa stolica – Sankt-Petersburg oraz nowa nazwa – Imperium Rosyjskie mogą symbolizować kolejny krok; sto lat później wojny napoleońskie i postanowienia kongresu wiedeńskiego; wreszcie I wojna światowa i upadek „białego” Imperium Rosyjskiego oraz początek imperium „czerwonego”. Zwłaszcza od czasów Piotra I to wielkie wojny i ich skutki wyznaczały zwroty w historii Rosji, wpływając nie tylko na jej rosnącą rolę międzynarodową, lecz także na stosunki wewnętrzne.

³ R. Pipes, *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015, s. 52.

⁴ M. Heller [w:] M. Heller, A. Niekricz, *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, tłum. A. Mietkowski, t. 1, Wrocław 1989, s. 55.

⁵ Strefa osiedlenia: ustanowiona ukazem Katarzyny II w 1791 r., wielokrotnie korygowanym i uzupełnianym w XIX wieku, obszar 25 zachodnich guberni rozciągający się od Morza Bałtyckiego do Czarnego, a więc obejmujący głównie tereny dawnej Rzeczypospolitej. Żydom w zasadzie nie

wie i całość stosunków w Rosji rodziły bunt, to zaś – jak trafnie zauważył Gustaw Herling-Grudziński⁶ – skutkowało u wielu ludzi wiarą w rewolucję jako jedyny sposób naprawy istniejącej rzeczywistości. O procesie i słynnym wyroku w sprawie zamachu dokonanego przez Wierę Zasilicz Edward Radziński powiedział, że to „Sąd Sprawiedliwości odniósł zdecydowane zwycięstwo nad Sądem Prawa. [...] Z tą chwilą wielkiego nieposzanowania prawa wybiła godzina rewolucji”⁷. Rozpoczęte już w 1900 r. rozruchy nasiliły się po wiadomościach o petersburskiej „krwawej niedzieli” (22/9 stycznia 1905 r.) – aż takiej masakry pokojowej demonstracji carat dotąd nie miał na sumieniu.

Tak oto wielce zapóźnione pod względem społecznym i ustrojowym Imperium Rosyjskie wkraczało w dwudzieste stulecie, wiek szczególnie ważny, zwłaszcza że można go uznać za wiek skrajnej przemocy⁸, ekspansywnego rozwoju cywilizacji, nazwany zarazem przez Roberta Conquesta „spustoszonego stuleciem”⁹, zaś przez Gustawa Herlinga-Grudzińskiego „wiekiem przeklętym”¹⁰. W stuleciu tym dokonały się i skumulowały wydarzenia zbrodnicze, a zdobycze cywilizacyjne zostały wprzęgnięte w maszynierię Zła, które jest trudne do zrozumienia i wytłumaczenia. Ludobójstwo jest jedną z najbardziej wyrazistych twarzy Zła.

Rewolucja 1905 r. rozlała się po całym kraju. Nigdy carat nie doznał takich wstrząsów społecznych i nigdy w dziejach Rosji nie był zmuszony do reform ustrojowo-politycznych. Jak to określił Krzysztof Pomian, była to spóźniona o sześćdziesiąt lat Wiosna Ludów, a pomogła jej straszliwa klęska, jaką Rosji zadała Japonia¹¹. W wyniku Pierwszej Wielkiej Wojny rozpadły się aż cztery imperia: Rosja, Rzesza Niemiecka, Imperium Osmańskie, imperium Habsburgów. Trzy z nich – Rosyjskie, Austro-Węgierskie i Osmańskie – jeszcze przed 11 listopada 1918 r. stanęły w obliczu drastycznego rozbioru każdego z tych krajów. Rewolucja lutowa 1917 r., która zmioła panującą od trzystu lat dynastię Romanowów i była jednocześnie upadkiem Imperium Rosyjskiego, wywołana była oczywiście wojną światową, a ściślej rosyjskimi

wolno było mieszkać w Imperium Rosyjskim poza strefą osiedlenia, nie wolno było nawet poza strefą podróżować. Były jednak osoby narodowości żydowskiej, które były uprzywilejowane i mogły poza strefą mieszkać i pracować, np. żołnierze przeniesieni do rezerwy, absolwenci szkół wyższych, „użyteczni kupcy” i inni; z biegiem czasu rygory zaostrzano i liczbę uprawnionych do zamieszkiwania poza strefą zmniejszano. Prawa te były bardzo skomplikowane i nieustannie zmieniane. P. Johnson, *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nelicki, Kraków 2010, s. 357–358 i n.

⁶ W. Bolecki, „Mój Bildungsroman” – rozmowa Włodzimierza Boleckiego z Gustawem Herlingiem-Grudzińskim o „Innym świecie” – wprowadzenie [w:] G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków 2000, s. 12.

⁷ E. Radziński, *Aleksander II. Ostatni wielki car*, tłum. E. Siemaszkiewicz, R. Śliwowski, Warszawa 2005, s. 310.

⁸ B. Bruneteau, *Wiek ludobójstwa*, tłum. B. Spieralska, Warszawa 2005, s. 29.

⁹ R. Conquest, *Uwagi o spustoszonego stuleciu*, tłum. T. Bieroń, Poznań 2002.

¹⁰ W. Bolecki, „Mój Bildungsroman”..., s. 5.

¹¹ K. Pomian, *Europa i jej narody*, tłum. M. Szpakowska, Gdańsk 2009, s. 158.

klęskami w wojnie. A klęski rosyjskie na froncie europejskim były niewyobrażalne. Władimir Dmitrijewicz Nabokow, ojciec znanego pisarza rosyjsko-amerykańskiego, zapisał we wspomnieniach: „Wyształcona część rosyjskiej opinii publicznej, która dawno już straciła zaufanie do Mikołaja II, stopniowo zdała sobie sprawę [...], że niemożliwe jest, by jednocześnie zachować i cara, i Rosję, ponieważ opowiedzieć się za carem znaczyło być przeciwko Rosji”¹².

Ideowym spadkiem po „pięknym wieku XIX” (Jerzy Borejsza) były co najmniej dwa potężne ruchy: nacjonalizm i socjalizm. W Imperium Rosyjskim nacjonalizm wielkoruski miał dawne i głębokie korzenie, czego jakże boleśnie doświadczyli Polacy, zwłaszcza w XIX wieku¹³.

Wobec pojawienia się kwestii robotniczej narodziły się społecznie wrażliwe kierunki socjalne (m.in. w prawie cywilnym; narodziny prawa pracy; papieska encyklika *Rerum novarum* z 1891 r.), aż do tworzenia koncepcji sprawiedliwego porządku w świecie, co przybrało postać ideologii socjalistycznej i komunistycznej (*Manifest komunistyczny*, 1848). Odrodzenie narodowe, świadomość narodowa, nacjonalizm, rasizm, prądy religijne, socjalne poprzeplatane były ze sobą.

Jak wiadomo, rewolucja lutowa 1917 r. zrodziła się „w kolejce po chleb” (Orlando Figes) i zaskoczyła wszystkich, mimo że wewnętrzny ferment narastał już od dłuższego czasu. Zauważmy, że wszystko działo się bardzo szybko, a przecież rewolucja zmioła wszystko, co do tego czasu było w Rosji z urządzeń ustrojowych: cara nie było, ale czy monarchia została? Był Rząd Tymczasowy i była Piotrogradzka Rada, ale kto kierował rewolucją? Lenin w Szwajcarii dowiedział się o wydarzeniach i skorzystał z niemieckiej pomocy, by dotrzeć do Rosji. „Lenin został wysłany do Rosji w taki sam sposób, jak wysyła się fiolkę zawierającą bakterie tyfusu lub cholery” – miał powiedzieć dwa lata później w Izbie Gmin Winston Churchill¹⁴. „Rola zawodowych rewolucjonistów nie polega zazwyczaj na robieniu rewolucji, lecz na dążeniu do objęcia władzy wtedy, gdy rewolucja już wybuchła”¹⁵ – uogólniała Hannah Arendt.

Rząd Tymczasowy, kontrolowany przez Radę Piotrogradzką¹⁶, a składający się głównie z socjalistów-rewolucjonistów (eserowców) oraz kadetów (konstytucyjnych

¹² Cyt. za W. C. Fuller, *Prawdziwy koniec carskiej Rosji. Szpiegomania i zmierzch imperium*, tłum. M. Kittel, Warszawa 2008, s. 304–305.

¹³ Szerzej piszę o tym w książce: *Rosja i ZSRR. Krótka historia imperium bezprawia*, Sosnowiec 2023.

¹⁴ W. H. Carrol, *Narodziny i upadek rewolucji komunistycznej*, tłum. A. Żabokrzycki, Kąty Wrocławskie 2008, s. 77.

¹⁵ H. Arendt, *O rewolucji*, tłum. M. Godyń, Kraków 1991, s. 263.

¹⁶ Między Komitetem Wykonawczym Rady Piotrogradzkiej a Komitetem Tymczasowym Dumy, przekształcającym się właśnie w Rząd Tymczasowy, zawarte zostało porozumienie. W nocy z 1 na 2 marca 1917 r. strony wynegocjowały ośmiopunktowy program, który miał być realizowany przez rząd do chwili zwołania Zgromadzenia Ustawodawczego. Tekst polski deklaracji Rządu Tymczasowego o jego składzie i zadaniach z 3 marca 1917 r.: B. Lesiński (red.), *Historia państwa*

demokratów), generalne decyzje ustrojowe zostawiał przyszłemu Zgromadzeniu Konstytucyjnemu, ale na bieżąco nie mógł uniknąć bardzo wielu zmian w strukturach władzy, likwidując niektóre dawne instytucje (np. korpus żandarmerii, policję, urząd cenzury) i powołując w to miejsce inne, najczęściej nieprzygotowane do realizacji zadań. Ogłoszona powszechna amnestia otworzyła bramy więzień (jeżeli nie uczyniła tego wcześniej rewolucja) w większości kryminalistom¹⁷. Rząd „głosił abstrakcyjne zasady humanistyczne, abstrakcyjne zasady prawne, które nie miały żadnej mocy organizującej i energii mogącej poruszyć masy” – pisał Mikołaj Bierdiajew¹⁸.

Osiem miesięcy Rządu Tymczasowego to jedyny przed 1991 r. w dziejach Rosji okres wolności politycznej. Rosja „nie zawdzięczała jednak tej wolności jakiemukolwiek łaadowi prawnemu, ale temu głównie, że żadna siła społeczna nie panowała nad sytuacją”¹⁹. Efektem był bolszewicki zamach stanu i przejęcie władzy – najpierw tylko w stolicy – przez SDPRR(b).

Cofnąć się przeto wypada do programu SDPRR(b), do myśli Marksa i Lenina. Michał Sadłowski fragmentarycznie to zresztą czyni, rygorystycznie trzymając się ram czasowych zakreślonych dla swojej pracy. Toteż większą uwagę poświęcił Leninowskim tezom kwietniowym oraz jego znanej broszurze *Państwo a rewolucja* (wszak nic lepszego nie było), a także publicystycznym wypowiedziom Bucharina i Zinowjewa (s. 257–269). Pójdźmy dalej tą drogą, nie trzymając się sztywno ośmiu miesięcy rewolucji lutowej.

Wezwanie „proletariusze wszystkich krajów łączcie się” zawiera przekonanie o internacjonalistycznej postawie proletariatu, co było niezbędne do zwycięstwa rewolucji światowej, a więc m.in. do zorganizowania życia międzynarodowego. To z kolei było przeciwstawne patriotyzmowi klasy robotniczej²⁰. Zwycięstwo światowej rewolucji proletariackiej miało być początkiem świata uniwersalnej świadomości klasowej²¹. Koncepcję Stanów Zjednoczonych Europy przedstawił Lenin już w 1915 r.²² Amerykański dziennikarz, komunista John Reed relacjonował swoją rozmowę z Trockim tuż przed bolszewickim przewrotem, w której Trocki roztrząsał wizję tworzenia przez proletariat Federacyjnej Republiki Europejskiej, wzmiankując

i prawa. Wybór tekstów źródłowych, Poznań 1995, s. 258–259; zob. też R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 237; И. А. Исаев, *История государства и права России*, Москва 2016, s. 538; О. И. Чистяков (ред.), *История отечественного государства и права*, ч. 1, Москва 2006, s. 440.

¹⁷ A w 1916 r. miał w Rosji miejsce wzrost przestępczości. Zob. K. Laskowska, *Przestępczość w Rosji z perspektywy kryminologii i prawa karnego*, Białystok 2016, s. 20–21.

¹⁸ M. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2005, s. 103.

¹⁹ L. Kołakowski, *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988, s. 746.

²⁰ M. Waldenberg, *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*, Warszawa 1992, s. 188–190.

²¹ M. Billig, *Banalny nacjonalizm*, tłum. M. Sekerdej, Kraków 2008, s. 59.

²² A. Andrusiewicz, *Cywilizacja rosyjska*, t. 3, Warszawa 2009, s. 98.

o prawie narodów do samostanowienia²³. Nacjonalizm utrudniał i opóźniał rozwój świadomości klasowej, a więc nacjonalizm należało zwalczać²⁴. Ustrój socjalistyczny miał przynieść rozwiązanie wszelkich problemów narodowych: zniknie ucisk narodowy, zanikną podziały narodowe; Marks ani Engels nie przytaczali jednak żadnych argumentów przemawiających za choćby prawdopodobieństwem tych tez²⁵. Jest to próba rozwiązania problemu narodowego przez gołosłowne stwierdzenie, że problem przestanie istnieć. Hannah Arendt uogólnia, że Marks „dokonywał »pro-roczej« projekcji historii w przyszłość”²⁶. Natomiast doktryna Lenina była „bardziej karykaturą marksizmu aniżeli jego kontynuacją w nowych warunkach”²⁷. Warto przy tym powtórzyć za Mikołajem Bierdiajewem, że „pierwszymi zwolennikami Marksa na świecie byli Rosjanie”²⁸.

Pojmowanie dziejów ludzkości jako historii permanentnej walki klas skutkowało usuwaniem problemów narodowych w cień tejże walki, diametralnie im przeciwstawnej²⁹. „Zarówno Marks, jak Engels uważali, że małe państwa słowiańskie we wschodniej Europie są anachroniczne [...], opowiadali się za wielkimi mocarstwami, centralizmem [...]”³⁰. Problemy narodowości u Marksa i Engelsa, a w konsekwencji u marksistów, Robert Conquest uznał za „obszar zaślepienia” i przytoczył na to dowody³¹.

W myśli Lenina co do kwestii narodowej – jak w wielu innych sprawach – można dostrzec rozmaite fazy, ewolucję, wynikające z faktu, iż Lenin zaczynał działalność jeszcze w XIX wieku jako ścigany wyrotowiec, kończył zaś jako wódz zwycięskiej rewolucji i szef ogromnego, wielonarodowego państwa. U progu XX stulecia Włodzimir Ilicz podzielał myśl socjaldemokratów w Europie (londyński kongres II Międzynarodówki, 1896 r.), że kwestia narodowa powinna być podporządkowana celom walki klasowej, ale już teza Międzynarodówki, że wszystkie narody mają prawo do samookreślenia się, przyjmowana była przez Lenina tylko teoretycznie, jako służąca solidarnemu działaniu robotników. Od Marksa poczynając, komuniści

²³ J. Reed, *Dziesięć dni, które wstrząsnęły światem*, tłum. A. Dobrot [W. Grosz], Warszawa 1956, s. 53.

²⁴ R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 23; M. Billig, *Banalny nacjonalizm...*, s. 59.

²⁵ M. Waldenberg, *Kwestie narodowe...*, s. 207–208.

²⁶ H. Arendt, *Polityka jako obietnica*, red. i oprac. J. Kohn, tłum. W. Madej i M. Godyń, postłowie P. Nowak, Warszawa 2005, s. 101.

²⁷ H. Olszewski, *Słownik twórców idei*, Poznań 1998, s. 255; por. M. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, s. 92; R. Conquest, *Uwagi o spustoszonej stuleciu*, s. 88; I. Berlin, *Karol Marks – jego życie i środowisko*, tłum. W. Orliński, Warszawa 1999, s. 227.

²⁸ M. Bierdiajew, *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, s. 25, 48–49.

²⁹ M. Waldenberg, *Kwestie narodowe...*, s. 191; R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 23.

³⁰ R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 22; A. Walicki, *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996, s. 323; J. Smaga, *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992, s. 38 i n.

³¹ R. Conquest, *Uwagi o spustoszonej stuleciu*, s. 88.

byli nieprzychylnie ustosunkowani do form federalnych i skłaniali się ku unitarym formom republiki proletariackiej³², ale rewolucja bolszewicka tylko zaostrzyła konflikty narodowościowe w Rosji. Lenin był zdecydowanym zwolennikiem asymilacji całych narodów. Jeszcze u progu I wojny światowej (1914) zdecydowanie odrzucał koncepcję federacyjnej formy państwa, nie zaaprobował też autonomii terytorialnej. Leninowska wizja około 1914 r. była dychotomiczna: internacjonalizm *contra* nacjonalizm. Słowo „patriotyzm” w ogóle się nie pojawia. Kiedy już wojna wybuchła, przypomniał że „robotnicy nie mają ojczyzny” (*Manifest komunistyczny*) i wzywał do działania na rzecz kłęski własnego kraju, miało to bowiem ułatwić rewolucję. Pragmatyczny Lenin zaczął doceniać siłę ruchów narodowych, ale chciał ją spożytkować dla celów rewolucji.

Monografia Michała Sadłowskiego zgodnie z podtytułem koncentruje uwagę na programach ustrojowych głównych sił politycznych zwłaszcza okresu po 8 marca 1917 r. Spróbuję przeto coś dodać do wywodów autora w sprawach narodowościowych. Gdy piszę te słowa, mija rok od brutalnej rosyjskiej agresji na Ukrainę, co jest katalizatorem dla poszerzenia przeze mnie tematu ukraińskiego.

Michał Sadłowski, wprowadzając w problem ukraiński, po lakonicznym nakreśleniu głównych kierunków politycznych elity ukraińskiej, zaczął oczywiście od utworzenia Ukraińskiej Centralnej Rady, wzmiankując (s. 375), iż prezesem UCR został (zaocznie) Michał Hruszewski. Postać to wybitna w dziejach ukraińskiego narodu, zarówno ówczesnie, jak i – z racji osiągnięć naukowych – dzisiaj, toteż warto go przybliżyć polskiemu czytelnikowi.

Mychajło Siergiejewicz Hruszewskij [Hruszewski] (1866–1934) to wybitny historyk ukraiński, urodził się w Chełmie, gimnazjum ukończył w Tyflisie, a studia historyczne na Uniwersytecie w Kijowie. Promotorem jego rozprawy doktorskiej był prof. Włodzimierz Antonowicz, Polak z pochodzenia. Hruszewski przez dwadzieścia lat (do 1914 r.) kierował katedrą na Uniwersytecie we Lwowie, a przejściowo także w Petersburgu i Kijowie; działał w Narodowym Towarzystwie im. Tarasa Szewczenki we Lwowie; wspólnie z Iwanem Franko założył i wydawał czasopismo naukowe „Literaturno-Naukowyj Wistnyk”, będące do wybuchu I wojny światowej najważniejszym forum wymiany myśli ukraińskich elit politycznych i kulturalnych. Opublikował wiele dzieł z historii narodu ukraińskiego; jego liczne prace historyczne, zwłaszcza 10-tomowa historia Ukrainy do 1658 r., przyczyniały się do ugruntowania świadomości narodowej Ukraińców, a nawet do ostatecznego upowszechnienia samej nazwy „Ukraina”. W swoich dziełach odrzucał punkt widzenia imperialnej historiografii rosyjskiej, która prowadziła do nieuznawania istnienia

³² A. Sylwestrzak, *Rozwój federacji radzieckiej*, „Państwo i Prawo” 1982, z. 12, s. 7; szeroko o tym pisze M. Waldenberg, *Kwestie narodowe...*, s. 182 i n.; zob. też: W. Suchecki, *Geneza federalizmu radzieckiego*, Warszawa 1961, s. 42, 90, *passim*.

narodu ukraińskiego; odrzucał rosyjską koncepcję ciągłości historycznej od Kijowa do Moskwy na rzecz stworzonego przez siebie schematu wykluczającego Rosję: Kijów – Księstwo Halicko-Wołyńskie – państwo kozackie – odrodzenie ukraińskie w XIX wieku. Był założycielem Ukraińskiego Towarzystwa Naukowego w Kijowie oraz Towarzystwa Ukraińskich Postępowców (1908); stał się jednym z liderów Ukraińskiej Partii Socjalistów-Rewolucjonistów. Po zamachu stanu dokonanego przez Pawła Skoropadskiego wyjechał (1919) do Wiednia, gdzie zabiegał o poparcie międzynarodowe dla URL, ale też kontynuował pracę naukową; pozytywnie odbierał prowadzoną w pierwszej połowie lat 20. politykę radziecką popierania mniejszości narodowych i w związku z tym przyjął (1924) zaproszenie do powrotu na Ukrainę, gdzie przez kilka lat był honorowany i kontynuował działalność naukową, m.in. współpracując z Narodowym Towarzystwem im. Tarasa Szewczenki we Lwowie. W 1930 r. oskarżony o burżuazyjny nacjonalizm i niezgodność jego prac z nauką marksistowską, został przeniesiony do Moskwy, co ułatwiło likwidację stworzonej przez niego szkoły historycznej; w 1931 r. aresztowany, ale wkrótce zwolniony. Zmarł na Kaukazie, gdzie udał się w celach zdrowotnych. Jego wizja historii Ukrainy niezależnie od historii Rosji była w ZSRR ostro zwalczana, a ogromny (ok. 1800 prac) dorobek przemilczany³³.

Zastępcą Hruszewskiego w funkcji przewodniczącego Centralnej Rady został Dmytro Doroszenko³⁴, a w składzie Rady znaleźli się liderzy Ukraińskiej Socjaldemo-

³³ Я. Малик, Михайло Грушевський. Незбитий шлях. Нариси життя та діяльності, Львів 2016, 512 s. T. Stryjek, hasło *Hruszewskyj-Hruszewski* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004, s. 458–460; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Kraków 2000, s. 106; *Wielka Encyklopedia PWN*, Warszawa 2001–2005, t. XI, s. 485; В. Й. Тацій, А. Й. Рогожин (ред.), *Історія держави і права України. Академічний курс*, т. 2, Київ 2000, s. 40; A. Olechno, *Instytucja prezydenta na tle początków państwowości ukraińskiej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VIII, s. 116–119, passim; idem, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw systemu rządów Ukrainy*, Białystok 2019, s. 22; idem, *Instytucja Prezydenta w systemie konstytucyjnych organów Ukrainy (1996–2005)*, Toruń 2009, s. 13; L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022, s. 212; M. Klimecki, *Ukraina i Ukraińcy w latach 1914–1922* [w:] L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, s. 223 i n.; A. Bartnicki (red.), *Leksykon historii świata*, s. 165; S. Sierpowski, S. Żerko (red.), *Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, Poznań 1996, s. 174.

³⁴ Dmytro Doroszenko (1882–1951, Monachium), ukraiński historyk i polityk, pochodził z rodziny kozackiej z Czernihowszczyzny wywodzącej się od hetmana Petra Doroszenki (XVII w.). Ukończył gimnazjum w Wilnie, studia historyczne rozpoczął w Warszawie, kontynuował w Petersburgu i ukończył w Kijowie. Od początku aktywny w Ukraińskiej Partii Rewolucyjnej oraz Ukraińskiej Partii Radykalnej; później w Towarzystwie Ukraińskich Postępowców, a po jej przekształceniu w Ukraińskiej Partii Socjalistów-Federalistów. Publicysta, historyk, nauczyciel; po zamachu stanu Skoropadskiego przyjął (maj 1918 r.) w rządzie hetmana stanowisko ministra spraw zagranicznych; po upadku Skoropadskiego przebywał na emigracji w wielu krajach Europy i w Kanadzie, łącząc pracę naukową i dydaktyczną historyka z działalnością głównie charytatywną i umiarkowanie polityczną, m.in. w latach 30. w Warszawie wykładał na Wydziale Teologii Prawosławnej UW i praco-

kratycznej Partii Robotniczej Wołodymyr Wynnyczenko³⁵ i Symon Petlura. Należy zauważyć, że Ukraińska SDPR obrała kurs sprzeczny z kierunkiem istniejącej również w Kijowie jej odpowiedniczki rosyjskiej SDPRR(b), która od razu Centralną Radę z jej programem narodowym uznała za instytucję burżuazyjno-nacjonalistyczną.

Symona Petlury polskiemu czytelnikowi bliżej przedstawiać nie trzeba, i to nie tylko dlatego, że jego życie to dzieje Ukrainy owych lat (do 1925 r.), ale przede wszystkim z racji podjęcia przez niego sojuszu z Polską i wspólnej wyprawy przeciw bolszewikom w 1920 r. Symon Petlura urodził się w 1879 r. w Poławie. Pochodził z rodziny drobnomieszczańskiej o tradycjach kozackich. Od 1900 r. działał w Ukraińskiej Partii Rewolucyjnej i potem w jej następczyni, Ukraińskiej Socjaldemokratycznej Partii Robotniczej, a od 1908 r. w Towarzystwie Ukraińskich Postępowców. Po utworzeniu w marcu 1917 r. w Kijowie Ukraińskiej Centralnej Rady Petlura wziął udział w I Ogólnoukraińskim Zjeździe Wojskowym, na którym powołano (maj 1917 r.) Ukraiński Wojskowy Komitet Generalny, a na jego czele stanął właśnie Petlura. Kierował obradami (czerwiec 1917 r.) II Ogólnoukraińskiego Zjazdu Wojskowego, na którym zdecydowano o tworzeniu ukraińskich sił zbrojnych. Po przejęciu władzy w Piotrogradzie przez bolszewików opowiedział się za pełną niepodległością Ukrainy i orientacją profrancuską, wbrew UCR, która wybrała orientację proniemiecką. Petlura zorganizował załążek armii narodowej i były to główne siły, które stłumiły (luty 1918 r.) bolszewickie powstanie w Kijowie.

Centralna Rada zajęła zrazu względem Rządu stanowisko ugodowe, a nawet go wspierające. Z biegiem dni UCR coraz silniej żądała przyznania Ukrainie autonomii, jako części republiki rosyjskiej. Miałyby ona obejmować tereny zamieszkałe przez

wał w Ukraińskim Instytucie Naukowym. T. Stryjek, hasło *Doroszenko Dmytro* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny...*, s. 273–274.

³⁵ Wołodymyr Wynnyczenko (1880–1951, Mougins); ukraiński pisarz i polityk; członek (1901) Ukraińskiej Partii Rewolucyjnej, która w 1905 r. przekształciła się w Ukraińską Partię Socjaldemokratyczną; w latach 1907–1914 na emigracji, głównie we Francji, napisał wiele utworów przedstawiających rewolucję 1905 r. Po powrocie aktywnie działał w narodowym skrzydle ruchu socjaldemokratów; był (kwiecień 1917 r.) jednym z inicjatorów powołania Ukraińskiej Centralnej Rady i został jej wiceprezydentem; reprezentował UCR w rozmowach z pietrogradzkim Rządem Tymczasowym w sprawie autonomii Ukrainy i uznania jej tymczasowych władz; po odrzuceniu tych postulatów napisał *I Uniwersał* i objął kierowanie Sekretariatem Generalnym UCR (rządem); sygnował także *III Uniwersał* proklamujący niezależną Ukraińską Republikę Ludową. Szukał porozumienia z bolszewikami; pośredniczył w rozmowach między UCR a Skoropadzkim; stanął (14 listopada 1918 r.) na czele Dyrektoriatu; wyjechał (luty 1919 r.) na emigrację, ale wkrótce przyjął koncepcję współpracy z bolszewikami i wrócił na Ukrainę radziecką, przyjął funkcję wiceprzewodniczącego Rady Komisarzy Ludowych (rządu) USRR; rozczarowany wyjechał ponownie. We Lwowie i w Pradze wydawał pamiętniki, pisma polityczne oraz utwory literackie wznawiane po 1991 r. W. Roszkowski, hasło *Wynnyczenko Wołodymyr* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny...*, s. 1399–1400; В.І. Тацій, А.І. Рогожин (ред.), *Історія держави і права України...*, т. 2, s. 40 i n.

ludność mówiącą językiem ukraińskim, włącznie z Kubaniem³⁶. Zważywszy, że Rząd Tymczasowy Rosji nie miał dokonywać zmian ustrojowych, konflikt między nim a Ukraińską Centralną Radą musiał narastać. Na zwołanym przez Centralną Radę I Ukraińskim Zjeździe Narodowym (w Kijowie, w kwietniu 1917 r.) Centralna Rada uzyskała potwierdzenie swojej roli jako reprezentanta społeczeństwa, ponadto powołano organ wykonawczy Rady, zwany Małą Radą, na czele z prezydentem³⁷ Hruszewskim; w kilka tygodni później (czerwiec 1917 r.) Małą Radę zastąpiono Sekretariatem Generalnym, na czele którego stanął Wynnyczenko.

Bardzo aktywne stało się środowisko wojskowe³⁸. Żądano wyodrębnienia w armii rosyjskiej ukraińskich jednostek narodowych i siły takie samorzutnie tworzone³⁹. I Ogólnoukraiński Zjazd Wojskowy w Kijowie (maj 1917 r.) uznał Centralną Radę za jedyną legalną władzę na Ukrainie oraz powołał Ukraiński Wojskowy Komitet Generalny z Symonem Petlurą na czele⁴⁰. Piotrogrodzki Rząd Tymczasowy zupełnie nie panował nad wojskowymi ukraińskimi. Uczestnicy zjazdu m.in. zażądali, by obrany na pierwszym zjeździe Ukraiński Wojskowy Komitet Generalny z Symonem Petlurą na czele przystąpił do tworzenia ukraińskich sił zbrojnych, powołano też wojskową formację ochotniczą pod nazwą Wolnego Kozactwa, która w istocie była tworzona już wcześniej⁴¹. Z aspektami narodowymi splotły się – co widać było na zjeździe – aspekty socjalne⁴². Na wsi reforma rolna stała się niemożliwa do uniknięcia; masy wiejskie⁴³ szybko się radykalizowały. Presja potężnego zjazdu wojskowych była skuteczna. W ostatnim dniu zjazdu (23/10 VI 1917) Ukraińska Centralna Rada

³⁶ О. И. Чистяков (ред.), *История отечественного...*, ч. 1, s. 456.

³⁷ Niuanse prawne w związku z dylematem, czy prezydent UCR był głową państwa (prezydentem państwa), czy przewodniczącym organu przedstawicielskiego, fachowo roztrząsa A. Olechno, *Instytucja Prezydenta в системі конституційних органів...*, s. 11–14; idem, *Instytucja prezydenta на тле початків...*, s. 110 i n.

³⁸ Zob. zwłaszcza В. Голубко, *Армія Української Народної республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*, Львів 1997, s. 39, 57, passim; idem, *Українська військова еліта в національному державотворенні 1917–1920 рр.* [w:] *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка*, Львів 2004, s. 279–293, passim.

³⁹ О. И. Чистяков (ред.), *История отечественного...*, ч. 1, s. 455; В. Голубко, *Армія Української Народної республіки...*, s. 40 i n.

⁴⁰ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, Wrocław 2009, s. 254; R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 58–59; О. И. Чистяков (ред.), *История отечественного...*, ч. 1, s. 456; В. Голубко, *Армія Української Народної республіки...*, s. 51.

⁴¹ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, s. 254–255; o przebiegu zjazdu: В. Голубко, *Армія Української Народної республіки...*, s. 58–65.

⁴² В. Голубко, *Армія Української Народної республіки...*, s. 58.

⁴³ W latach 1919–1920 Ukraina liczyła ok. 26 mln mieszkańców, z czego 4,6 mln żyło w miastach: w Kijowie 360 tys., w Charkowie 270 tys., a w największej Odessie 485 tys. Podaję za: P. Broué, *Міędzy Троцьким а Сталінем. Християн Раковський – біографія політична*, tłum. В. Панек, Wrocław – Warszawa – Kraków 1999, s. 119.

ogłosiła tzw. *I Uniwersał*, w którym proklamowała autonomię Ukrainy⁴⁴ i wkrótce (28 czerwca) utworzyła Sekretariat Generalny, będący w istocie rządem⁴⁵. Na czele Sekretariatu Generalnego stanął Wołodymyr Wynnyczenko. Liderzy rosyjskich ugrupowań lewicowych potraktowali proklamowanie autonomii jako rozbijanie jedności rosyjskiej rewolucji i żądali odroczenia sprawy do decyzji zgromadzenia ustawodawczego⁴⁶. Trudne rozmowy doprowadziły jednak (13 lipca/30 czerwca 1917 r.) do ugody między UCR a rządem piotrogrodzkim⁴⁷. Za cenę odłożenia sprawy autonomii do zwołania ogólnorosyjskiego zgromadzenia ustawodawczego UCR uzyskiwała status przedstawicielki rządu w pięciu (tylko) guberniach⁴⁸ (rząd interpretował to jako wykonywanie jego poleceń⁴⁹), w tym prawo do tworzenia tam swoich rad, ponadto reprezentanci UCR mieli się znaleźć w ministerstwie wojny, naczelnym dowództwie wojskowym oraz sztabie generalnym⁵⁰. Wszystkie organy administracji w pięciu guberniach podlegały Sekretariatowi Generalnemu⁵¹. Ugodę wraz z poparciem dla Rządu Tymczasowego opublikowano w *II Uniwersale Rady*.

Jak długo narodowy ruch ukraiński mógł służyć osłabianiu Rządu Tymczasowego w Piotrogradzie, tak długo był dobry dla bolszewików. Lenin w czerwcu 1917 r. w wygłoszonym, a następnie drukowanym w „Prawdzie” przemówieniu wsparł federacyjne żądania Ukraińców (i Finów), ganiąc rząd, „który nędznymi zaczepkami komplikuje sprawę z Ukrainą”⁵². Georgij Piatakow⁵³, w 1917 r. szef partii komuni-

⁴⁴ В.Й. Тацій, А.Й. Рогожин (ред.), *Історія держави і права України...*, т. 2, s. 43; О.И. Чистяков (ред.), *История отечественного...*, ч. 1, s. 456; В. Голубко, *Армія Української Народної республіки...*, s. 65; А. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw...*, s. 23 i p.; L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022, s. 213.

⁴⁵ В.Й. Тацій, А.Й. Рогожин (ред.), *Історія держави і права України...*, т. 2, s. 43; О.И. Чистяков (ред.), *История отечественного...*, ч. 1, s. 456; В. Голубко, *Армія Української Народної республіки...*, s. 65.

⁴⁶ J. Hrycak, *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. K. Kotyńska, Lublin 2000, s. 126.

⁴⁷ В. Голубко, *Армія Української Народної республіки...*, s. 73 i p.

⁴⁸ Kijowskiej, podolskiej, połtawskiej, wołyńskiej i części czernihowskiej. Nie dotyczyło to w szczególności guberni charkowskiej, jekaterynosławskiej i guberni południowych. В.Й. Тацій, А.Й. Рогожин (ред.), *Історія держави і права України...*, т. 2, s. 46; О.И. Чистяков (ред.), *История отечественного...*, ч. 1, s. 456.

⁴⁹ Szerzej na temat odmiennej interpretacji obu stron: О.И. Чистяков (ред.), *История отечественного...*, ч. 1, s. 456; В.Й. Тацій, А.Й. Рогожин (ред.), *Історія держави і права України...*, т. 2, s. 45.

⁵⁰ W. Serczyk, *Historia Ukrainy*, s. 257; M. Klimecki, *Ukraina i Ukraińcy...*, s. 224–225.

⁵¹ В.Й. Тацій, А.Й. Рогожин (ред.), *Історія держави і права України...*, т. 2, s. 45; О.И. Чистяков (ред.), *История отечественного...*, ч. 1, s. 456.

⁵² W. Lenin, *Dziela wybrane*, t. 2, Warszawa 1949, s. 59–60.

⁵³ Георгий Леонидович Пиatakow (właśc. Kijewskij) ur. 1890, Horodyszcze k. Czerkasów, w rodzinie robotniczej żydowskiej. Ukończył studia ekonomiczne w Petersburgu i Europie Zachodniej. Anarchista; od 1910 r. w partii bolszewickiej; w latach 1915–1917 polemizował z Leninem

stycznej w rejonie kijowskim i przejściowo nawet członek UCR, mówił, że komuniści mają „z jednej strony protestować przeciwko działaniom rządu, a zwłaszcza Kiereńskiego, z drugiej zaś walczyć z szowinistycznymi dążeniami Ukraińców”⁵⁴.

Słabe były też reprezentacje bolszewików w radach delegatów, gdzie przeważali mienszewicy i eserowcy. Nastroje jednak w miarę wpływających tygodni radykalizowały się. Radykalizacja postępowała zarówno od lewej, jak i od prawej strony sceny politycznej. Upadek Rządu Tymczasowego i nasilające się procesy dezintegracji Rosji stworzyły nową sytuację. W rezultacie 20/7 listopada 1917 r. Centralna Rada w *III Uniwersale* proklamowała powstanie Ukraińskiej Republiki Ludowej (URL) w federacyjnym związku z Rosją⁵⁵, ale nie z Rosją bolszewicką. I tu się zaczyna następny etap zakwiecia politycznych między Ukrainą a Rosją. Wychodzi to już poza ramy chronologiczne, które narzucił sobie Michał Sadłowski i których nader rygorystycznie się trzyma. Toteż i ja, kończąc uwagi na kanwie tej ciekawej monografii, zasygnalizuję jedynie, jak bardzo komplikował się rozwój wydarzeń na Ukrainie w najbliższych miesiącach po uchwyceniu władzy w Piotrogradzie przez bolszewików. Po traktacie brzeskim zawartym między państwami centralnymi a URL

w kwestii narodowościowej, zajmując stanowisko bliskie Róży Luksemburg, mimo to przejściowo reprezentował w 1917 r. kijowskich bolszewików w UCR. Jeden z twórców rządu bolszewickiego na Ukrainie (luty 1918 r.); współtworzył Komunistyczną Partię (bolszewików) Ukrainy wchodzącą w skład Rosyjskiej Komunistycznej Partii (bolszewików). Utracił władzę partyjną po niepowodzeniu powstania chłopskiego w sierpniu 1918 r. na Ukrainie. Po zakończeniu działań I wojny i po anulowaniu traktatu brzeskiego 20 listopada 1918 r. ogłoszono utworzenie Tymczasowego Rządu Robotniczo-Chłopskiego Ukrainy na czele z nim; w 1919 r. odszedł z rządu ukraińskiego. W latach 1920–1923 dyrektor kopalni i innych dużych zakładów przemysłowych w Donbasie i na Uralu oraz zastępca przewodniczącego Państwowej Komisji Planowania RSFR; od 1930 r. przewodniczący Wszechzwiązkowej Rady Gospodarki Narodowej; w latach 1923–1927 członek KC WKP(b); związany z Trockim; w 1927 r. wydalony z partii i usunięty ze stanowisk; złożył samokrytykę i wrócił do KC oraz do Rady. Twórca pierwszej pięciolatki, jako zastępca ludowego komisarza przemysłu ciężkiego odpowiadał za industrializację w toku drugiej pięciolatki i wyróżnił się drakońskimi metodami eksploatacji robotników; aresztowany jesienią 1936 r. i w 1937 r. skazany na karę śmierci jako przywódca kolejnego centrum trockistowskiego; przyznał się m.in. do tworzenia ośrodków terrorystycznych oraz prób odłączenia Ukrainy od ZSRR; wyrok wykonano 30 stycznia 1937 r. T. Stryjek, hasło *Piatakow Georgij* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny...*, s. 976; W. Sienkiewicz (red.), *Leksykon historii świata: Rosja*, Warszawa 2001, s. 198; G. Przebinda, J. Smaga, *Kto jest kim w Rosji...*, s. 218–219; S. Sierpowski, S. Żerko (red.), *Leksykon historii...*, s. 342; R. Conquest, *Wielki terror*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 1997, s. 168–189, passim; N. Werth, *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim* [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa 1999, s. 122, 180.

⁵⁴ Cyt. za R. Pipes, *Czerwone imperium...*, s. 70.

⁵⁵ В.Й. Тацій, А.Й. Рогожин (ред.), *Історія держави і права України...*, т. 2, s. 50; A. Lityński, *Ukraina – od Rządu Tymczasowego do zamachu bolszewickiego. W setną rocznicę rewolucji 1917 roku*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2016, t. 16, z. 2, s. 98; A. Olechno, *Ewolucja konstytucyjnych podstaw...*, s. 26–27.

(9 lutego 1918 r.), który w momencie jego zawierania wydawał się wielkim sukcesem dyplomatycznym Ukrainy, URL szybko znalazła się w bardzo skomplikowanej sytuacji międzynarodowej. RSFRR aktywizowała przygotowania do wtargnięcia z północnego wschodu. Na południu – w rejonie Odessy, Mikołajewa, Chersonia – wylądował francusko-grecki desant. W Sewastopolu zakotwiczyła eskadra Ententy. Na północnym Kaukazie formowała się Armia Ochotnicza gen. A. Denikina, która w najbliższym czasie mogła rozszerzyć działania wojenne przeciw URL na południowo-wschodnim kierunku. Na zachodzie już istniał front polski: w Galicji trwała walka między wojskami ZURL i Polski. Nieprzyjazną wobec Ukrainy pozycję zajmowała Rumunia, która do tego czasu okupowała północną Bukowinę i Besarabię. URL walczyła na wszystkich frontach i była jak w obleżonej twierdzy⁵⁶. Zwrot Petlury ku Polsce przyszedł za późno i nie był powszechnie akceptowany. Wojna o wolną Ukrainę zakończyła się wraz z traktatem ryskim (18 marca 1921 r.). To był prawdziwy koniec Wielkiej Wojny w Europie.

Wracając do monografii Michała Sadłowskiego, trzeba jej wystawić wysoką ocenę. Wprawdzie w generaliach przebieg wydarzeń i koncepcje ustrojowe rozmaitych nurtów politycznych na Ukrainie były także polskim historykom i politologom znane, to jednak bardzo skrupulatna, wnikliwa kwerenda autora przyniosła mnóstwo szczegółów. Po lekturze tej książki wiemy o wiele więcej o Ukrainie i Ukraińcach, zaś ta cenna monografia ukazała się w czasie, gdy na Ukrainie wciąż trwa brutalna agresja Rosji.

BIBLIOGRAFIA

- Andrusiewicz A., *Cywilizacja rosyjska*, t. 3, Warszawa 2009.
- Arendt H., *O rewolucji*, tłum. M. Godyń, Kraków 1991.
- Arendt H., *Polityka jako obietnica*, red. i oprac. J. Kohn, tłum. W. Madej, M. Godyń, posłowie P. Nowak, Warszawa 2005.
- Bartnicki A. (red.), *Leksykon historii świata*, Warszawa 1998.
- Berlin I., *Karol Marks – jego życie i środowisko*, tłum. W. Orliński, Warszawa 1999.
- Bierdiajew M., *Źródła i sens komunizmu rosyjskiego*, tłum. H. Paprocki, Kęty 2005.
- Billig M., *Banalny nacjonalizm*, tłum. M. Sekerdej, Kraków 2008.
- Bolecki W., „Mój Bildungsroman” – rozmowa Włodzimierza Boleckiego z Gustawem Herlingiem-Grudzińskim o „Innym świecie” – wprowadzenie [w:] G. Herling-Grudziński, *Inny świat. Zapiski sowieckie*, Kraków 2000.
- Broué P., *Między Trockim a Stalinem. Chrystian Rakowski – biografia polityczna*, tłum. B. Panek, Wrocław – Warszawa – Kraków 1999.

⁵⁶ М. Капустянський, *Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*, t. 1, Мюнхен 1946; В. Верига, *Визвольні змагання в Україні 1914–1923*, t. 1, Львів 1998, t. 2, s. 17–23.

- Bruneteau B., *Wiek ludobójstwa*, tłum. B. Spieralska, Warszawa 2005.
- Carrol W. H., *Narodziny i upadek rewolucji komunistycznej*, tłum. A. Żabokrzycki, Kąty Wrocławskie 2008.
- Conquest R., *Uwagi o spustoszonej stuleciu*, tłum. T. Bieroń, Poznań 2002.
- Conquest R., *Wielki terror*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 1997.
- Figes O., *Tragedia narodu. Rewolucja rosyjska 1891–1924*, tłum. B. Hrycak, Wrocław 2009.
- Fuller W. C., *Prawdziwy koniec carskiej Rosji. Szpiegomania i zmierzch imperium*, tłum. M. Kittel, Warszawa 2008.
- Heller M., Niekricz A., *Utopia u władzy. Historia Związku Sowieckiego*, tłum. A. Mietkowski, t. 1, Wrocław 1989.
- Hrycak J., *Historia Ukrainy 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*, tłum. K. Kotyńska, Lublin 2000.
- Johnson P., *Historia Żydów*, tłum. M. Godyń, M. Wójcik, A. Nelicki, Kraków 2010.
- Klimecki M., *Ukraina i Ukraińcy w latach 1914–1922* [w:] L. Podhorodecki, *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022.
- Kołąkowski L., *Główne nurty marksizmu. Powstanie, rozwój, rozkład*, Londyn 1988.
- Laskowska K., *Przestępczość w Rosji z perspektywy kryminologii i prawa karnego*, Białystok 2016.
- Lenin W., *Dzieła wybrane*, t. 2, Warszawa 1949.
- Lesiński B. (red.), *Historia państwa i prawa. Wybór tekstów źródłowych*, Poznań 1995.
- Lityński A., *Rosja i ZSRR. Krótka historia imperium bezprawia*, Sosnowiec 2023.
- Lityński A., *Ukraina – od Rządu Tymczasowego do zamachu bolszewickiego. W setną rocznicę rewolucji 1917 roku*, „Roczniki Administracji i Prawa” 2016, t. 16, z. 2, s. 83–102.
- Olechno A., *Ewolucja konstytucyjnych podstaw systemu rządów Ukrainy*, Białystok 2019.
- Olechno A., *Instytucja prezydenta na tle początków państwowości ukraińskiej*, „Miscellanea Historico-Iuridica” 2009, t. VIII, s. 109–125.
- Olechno A., *Instytucja Prezydenta w systemie konstytucyjnych organów Ukrainy (1996–2005)*, Toruń 2009.
- Olszewski H., *Słownik twórców idei*, Poznań 1998.
- Pipes R., *Czerwone imperium. Powstanie Związku Sowieckiego*, tłum. W. Jeżewski, Warszawa 2015.
- Podhorodecki L., *Dzieje Ukrainy*, Warszawa 2022.
- Pomian K., *Europa i jej narody*, tłum. M. Szpakowska, Gdańsk 2009.
- Przebinda G., Smaga J., *Kto jest kim w Rosji po 1917 roku*, Kraków 2000.
- Radziński E., *Aleksander II. Ostatni wielki car*, tłum. E. Siemaszkiewicz, R. Śliwowski, Warszawa 2005.
- Reed J., *Dziesięć dni, które wstrząsnęły światem*, tłum. A. Dobrot [W. Grosz], Warszawa 1956.
- Roszkowski W., hasło *Wynnyczenko Wołodymir* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.
- Serczyk W., *Historia Ukrainy*, Wrocław 2009.
- Sienkiewicz W. (red.), *Leksykon historii świata: Rosja*, Warszawa 2001.
- Sierpowski S., Żerko S. (red.), *Leksykon historii powszechnej 1900–1945*, Poznań 1996.
- Smaga J., *Narodziny i upadek imperium. ZSRR 1917–1991*, Kraków 1992.

- Stryjek T., hasło *Doroszenko Dmytro* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.
- Stryjek T., hasło *Hruszewskij-Hruszewski* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.
- Stryjek T., hasło *Piatakow Georgij* [w:] W. Roszkowski, J. Kofman (red.), *Słownik biograficzny Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa 2004.
- Suchecki W., *Geneza federalizmu radzieckiego*, Warszawa 1961.
- Sylwestrzak A., *Rozwój federacji radzieckiej*, „Państwo i Prawo” 1982, z. 12, s. 8–11.
- Waldenberg M., *Kwestie narodowe w Europie Środkowo-Wschodniej. Dzieje. Idee*, Warszawa 1992.
- Walicki A., *Marksizm i skok do królestwa wolności. Dzieje komunistycznej utopii*, Warszawa 1996.
- Werth N., *Państwo przeciw społeczeństwu. Przemoc, represje i terror w Związku Sowieckim* [w:] *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania. Zbrodnie, terror, prześladowania*, wstęp do polskiego wydania K. Kersten, Warszawa 1999.
- Wielka encyklopedia powszechna PWN*, Warszawa 2001–2005.
- Верига В., *Визвольні змагання в Україні 1914 – 1923*, т. 1, Львів 1998.
- Голубко В., *Армія Української Народної республіки 1917–1918. Утворення та боротьба за державу*, Львів 1997.
- Голубко В., *Українська військова еліта в національному державотворенні 1917–1920 рр.* [w:] *Шляхами історії. Науковий збірник історичного факультету ЛНУ ім. І. Франка*, Львів 2004.
- Исаев И.А., *История государства и права России*, Москва 2016.
- Капустянський М., *Похід українських армій на Київ – Одесу в 1919 році (Короткий воєнно-історичний огляд)*, т. 1, Мюнхен 1946.
- Малик Я., *Михайло Грушевський. Незбитий шлях. Нариси життя та діяльності*, Львів 2016.
- Тацій В. Й., Рогожин А. Й. (ред.), *Історія держави і права України. Академічний курс*, т. 2, Київ 2000.
- Чистяков О. И. (ред.), *История отечественного государства и права*, ч. 1, Москва 2006.